

חמי עמיחי
נְפִישִׁי, שׁוֹטְטִי בְּרַחְבוֹת תְּבוּנָתְךָ
 עיון בדמותו של רבנו בחיי אבן פקודה
 דרך הספר "תורת חובת הלבבות"

הקדמה¹

קורות חייו של רבנו בחיי כמעט ולא מוכרים לחוקרי דבריו, ובכך הוא מקיים בעצם את ההנחה שרווחת בעולם היהודי, שספר שרבים לומדים אותו יתכן מאוד שכותבו יישאר כמעט אלמוני (כמו שמחבר ספר החינוך נשאר עלום שם). מה שאנחנו כן יודעים על רבנו בחיי הוא כדלקמן:

רבנו בחיי בן רבי יוסף אבן פקודה (או בקודה) נולד, כנראה, בתחילת המאה האחת-עשרה בעיר סרגוסה שבספרד. הוא התפרנס בחייו מדיינות בבתי הדין היהודיים של ספרד, ובזמנו הפנוי הגה ופיתח את תורתו המחשבתית.

רבנו בחיי הסתכל סביבו וראה כי בני התורה עוסקים בעיקר בהלכות ה"יבשות" של התורה ואינם עוסקים כלל במהות ובמקור שמאחורי הדברים. היה זה בסופה של תקופת הגאונים, כשרבי שמואל בן חפני² שימש כראש הישיבה האחרון של ישיבת "גאון יעקב" בבבל, הרבה לפני שהרמב"ם הוציא את ספר המצוות שלו ואת ה"מורה נבוכים", ועד אז אף אדם (מלבד רבנו סעדיה גאון, בספר "אמונות ודעות") לא חשב עוד לעסוק בתחום המוסרי-פילוסופי של המחשבה היהודית. רבינו בחיי החליט להקדיש לכך את ספרו, ובעצם את מפעל חייו. לא היו לו יצירות משמעותיות אחרות (מיוחס לו ספר בשם "ספר תורות הנפש", אם כי דבר זה לא מוכח לגמרי, ובנוסף לכך כתב גם כמה שירים שלא הגיעו אלינו). ככל הנראה, בשנת 1040, הוציא רבנו בחיי את הספר "תורת חובת הלבבות"³, הידוע גם בכינויו "חובת הלבבות".

1. מאמר זה מוקדש לע"נ אמי מורתי תמר רות בת צבי ז"ל וסבי צבי בן אשר ז"ל, שעל ידי דוגמה אישית לימדו אותי חובת הלבבות מהי.

2. רב שמואל בן חפני גאון (998-1013). היה חותנו של רב האי גאון. פירש את המקרא בצורה רציונאלית טהורה.

3. במקורו הערבי הוא נקרא "ספר הדרכה לחובת הלבבות" – "כתאב אלהדאיה אלי פראיך' אלקלוב" (בערבית: كتاب الهداية إلى فرائض القلوب). ויכוח ארוך שורר בין החוקרים לגבי תאריך הוצאת הספר, וכתוצאה מכך גם תאריך לידתו של רבנו בחיי. חלק מן החוקרים סבורים כי רבנו בחיי הוציא את הספר רק לקראת סוף המאה ה-12, עקב דמיון כלשהו לספרו של אל ע'זאלי (הוגה דעות איסלאמי, 1058-1111). אחרים מצאו מקורות מקבילים לספרו אצל אבן גבירול. המלומד הרוסי קוקובצב כתב במאמרו "The Date of Rabeinu

"חובת הלבבות" היה הספר השיטתי הראשון למחשבת ישראל. הוא נכתב בצורה של עשרה שערים, בהדרגה, כאשר כל שער הוא המשך של השער הקודם, ועל בסיס סדר זה הוא מעוניין להשריש את האמונה. ספר זה נתקבל באהדה רבה (למרות הסתייגות משער הייחוד, בה ניגע בהמשך) בחוגי האורתודוקסיה הדתית לאורך הדורות, ופורש על ידי עשרות מפרשים. הוא יצא לאור בדפוס לראשונה בשנת 1490 בניאפול, ולאחר מכן בשנת 1548 בונציה, קרוב מאוד להמצאת הדפוס עצמו, דבר אשר מוכיח כי ספר זה היה מבוקש ברבות מהקהילות היהודיות באירופה. בשנת 1843 יצא ספר ושמו "קיצור חובת הלבבות" שהוא מעין סיכום של הספר בצורה יסודית שכתב ר' חיים אריה בן יואל מטיקטין, ובשנת 1929 הוציא ר' מנחם בן אהרן בן זרח ספר בעל אותו השם, והוסיף בסופו גם פסוקי חסידות שונים. שניהם ניסו לתת נגישות לשאר העם, שרובו לא היה מסוגל לעמוד בשפתו של רבנו בחיי.

במאמר זה⁴ אנסה לגעת בדמותו המורכבת של רבנו בחיי. האם דרך מחשבתו ואורך חייו היו כדרך מחשבת הפילוסוף? או שמא היה לאבי אבות תנועת המוסר? ואולי היה בכלל אדם שצבר בתוכו מטענים רגשיים של משורר ואיש רוח? לכאורה היה ניתן לראות זאת על פי ההקדמה, בה הוא מביא הסבר לדברים שהניעו אותו לכתוב את ספרו:

ואמרתי בלבי, שאחבר בענין הזה ספר, שיהיה מתחלק על שרשי חובות הלבבות ומצוות המצפוניים ולשומו מאסף לכל, ושיהיה מספיק בענינם ומורה הדרך הטובה והישרה, ומנהיג במנהגי הקדמונים ומוסר החסידים, ומעיר משינת הפתיות, ומעמיק בדקדוקי החכמה הזאת, ומזכיר דעת האלהים ותורותיו, וגורם להצללת הנפש, ומזרז העושה, ומעורר המתעלם, ומישר המקדים, ומרגיל המתאחר, ומאשר המתחילים, ומראה הדרך לנבוכים.⁵ (הקדמה)

אולם גם הסבר זה לא נותן לנו פתרון לדמותו, מכיון שהוא מבולבל ומאוד כולל. נפנה אפוא לנסות להתחקות אחר אחת הדמויות המרתקות ביותר בתקופת תור הזהב של ספרד.

מבוא

יש במחקרו של רבנו בחיי שתי גישות לחלוקה של "תורת חובת הלבבות". הגישה של ד'

Bachayeh" שעל פי יסודות שמצא בספרי רבי משה אבן עזרא, ניתן להניח כי "תורת חובת הלבבות" לא יכול היה להופיע מאוחר יותר מהשליש האחרון של המאה ה-11, והנחה זאת התקבלה על רוב החוקרים.

4. במאמר זה השתמשתי בספרים הבאים: "עמודי המחשבה הישראלית – חלק ראשון", 1972, "הפילוסופים הגדולים שלנו", אליעזר שביד, הוצאת "ידיעות ספרים", 2009, "תורת חובת הלבבות", הן בתרגומו של הרב קפאח (הוצאת "הועד הכללי ליהודי תימן בירושלים", 1998), והן בתרגום רבי יהודה אבן תיבון (הוצאת "דבר ירושלים", 2006). כמו כן השתמשתי במאמר "שכל ורגש בחובת הלבבות" של יהודה אייזנברג, "דעת", חוברת 7, קיץ תשמ"א, ו"רבנו בחיי וספרו חובת הלבבות" של ש"י איש הורוויץ, תרפ"א.

5. כל הציטוטים מכאן והלך, אלא אם כן צויין אחרת, הינם מתוך הספר.

ניימרק⁶ סוברת כי יש שלושה חלקים לספר: **החלק הראשון**, כלומר ארבעת השערים הראשונים (ייחוד, בחינה, עבודת האל, הביטחון), הוא חלק השולט בו יסוד עיוני מחקרי, **החלק השני**, שהוא השער החמישי (ייחוד המעשה), שהוא שער הקישור, וה**חלק השלישי**, שאלו הם חמשת השערים האחרונים, שעוסקים בהוראות מעשיות לגבי עבודת הלב. י' תשבי⁷ מציע רעיון אחר, ומחלק את הספר לשני חלקים: **החלק הראשון**, כלומר, ארבעת הפרקים הראשונים, עוסקים במעלת האל, ואילו **החלק השני**, דהיינו ששת הפרקים האחרונים, עוסקים בעמידה של האדם וחובתו מול האל. ניתן לראות את החלוקה לפי התרשים הבא:

<u>שם השער</u>	<u>לפי ניימרק</u>	<u>לפי תשבי</u>
הייחוד	שערים בעלי יסוד עיוני המהווים הוכחה שכלית לעבודת הלב	מעלת האל
הבחינה		
עבודת האל		
הביטחון		
ייחוד המעשה	שער קישור	עמידת האדם מול האל וחובתו אליו
הכניעה	שערים שעוסקים בהוראה מעשית לאדם כיצד לקיים את עבודת הלב	
התשובה		
חשבון הנפש		
הפרישות		
אהבת האל		

מהמבנה הפשוט הזה ניתן לראות שניימרק סובר כי רבנו בחיי עוסק גם בפילוסופיה של הדת, ולכן אפשר להגדירו גם כפילוסוף, ואילו תשבי סובר כי כל הספר עוסק רק בהבניה של מעלתו ועבודתו של האל אצל האדם, ולכן ניתן לראות שהוא סובר כי רבנו בחיי כלל לא עסק בפילוסופיה בספרו "תורת חובת הלבבות". גישה זאת תמוהה במקצת, מכיוון שרבנו בחיי בעצמו כותב בשבח החקירה השכלית של מציאות האל:

אך לדעת, אם אנו חייבין לחקור על הייחוד בדרך העיון או לא, אומר, כי כל מה שיוכל לחקור על העניין הזה והדומה לו מן העניינים המושכלים בדרך הסברה השכלית, חייב לחקור עליו כפי השגתו וכוח הכרתו. וכבר הקדמתי בתחילת הספר הזה מן הדברים המראים חיוב

6. תולדות הפילוסופיה בישראל, תרפ"ט, עמ' 24.

7. שם עמ' 112. למרות ההסבר על חלוקתו, תשבי מוסיף "אך קשה להניח שהמחבר עצמו התכוון לכך".

העניין מה שיש בו די. והמעלם מחקור הרי זה מגונה, ונחשב מן המקצרים בחכמה ובמעשה.

(שער הייחוד פרק ג)

ולכן לענ"ד נראה כי הסברה של ניימרק היא סברה יותר נכונה של חלוקה, ואליה אתייחס במאמר זה. בכל אופן, רבנו בחיי עצמו מתייחס בהקדמת ספרו אל הקשר שבין השערים, שהוא בניין של קומה על גבי קומה, אך לא מציע הסבר לסדר זה דווקא, ולכך אנסה להגיע. יהודה אייזנברג מביא במאמרו הצלבה בין שני מקורות בהם מדבר רבנו בחיי על הקשר והסדר של השערים, לראשונה בהקדמה, ובפעם השנייה בתוך השערים (בדרך כלל בהקדמה), וזאת בכדי להסביר את הפשר לסדר בין השערים ולקשר ביניהם. אייזנברג מנסה להוכיח בהשוואה זו כי בתחילת כל שער מובא הקשר המידי בין השער הנפתח לשער שלפניו, ואילו בהקדמת הספר מובא ההסבר על כל שער כחלק מהרצף הגדול. בכל מקרה, החלוקה שאני בחרתי מחלקת את השערים לשלושה חלקים: הראשון, ואלו ארבעת השערים הראשונים, השני, ואלו חמשת הפרקים שאחריהם, ולבסוף, החלק השלישי, והוא הפרק האחרון, העוסק באהבת האל. דרך חלוקה זאת אנסה לאפיין בשלושה אפיונים את רבנו בחיי, אנסה להשוות את דמותו אל דמות אחרת, מתקופה יותר מודרנית, ולבסוף אנסה לשלב בין שלושת אפיוניו.

1. רבנו בחיי הפילוסוף (הייחוד, הבחינה, עבודת האל, הבטחון)

בשורות הקרובות אנסה לייצור קווי זיהוי לרבנו בחיי הפילוסוף, אחד מראשוני הפילוסופים שקמו לעם היהודי, שהושפע רבות מן הפילוסופיה של עמי העולם, והיה חלק משמעותי מהיווצרות התיאוריות היהודיות לגבי קדמוניות העולם והאלוהות בו.

שער הייחוד

לפני שניגשים לבחון את שיטת רבנו בחיי בענייני פילוסופיה ואמונה, ראוי להגיד כמה מילים על השער הראשון של "חובת הלבבות" – שער הייחוד. במשך דורות רבים, כמעט מאז צאת הספר לאור, התקיימו ויכוחים ערים ביהדות הרבנית לגבי כשרותו של "חובת הלבבות", משום ששערו הראשון הוא שער שעוסק בפילוסופיה נטו. הגאון מוילנה⁸, החתם סופר⁹, ורבי נחמן מברסלב¹⁰ המליצו לתלמידיהם ללמוד במקום שער הייחוד את ספר הכוזרי, מכיוון

8. סידור הגר"א אשי ישראל, הגהות אהלי חיים אות ל"ח, וכן בכתר ראש: "ורבינו הגר"א ז"ל היה מחבב ספר מנורת המאור וספר חובות הלבבות, ובמקום שער הייחוד היה אומר ללמוד ספר הכוזרי הראשון"

9. ספר חוט המשולש לנכדו הג"מ שלמה סופר ז"ל דף כ"ט ע"ב. שם כותב נכדו של החתם סופר שאמנם סבו היה נוהג להקריא לתלמידיו לפני כל שיעור כרבע שעה מ"חובת הלבבות", בכדי להלהיבם לעבודת האל, אך מעולם לא הקריא לא מההקדמה, ולא משער הייחוד.

10. "וגם על ספר העקדה אמר גם כן שלא ללמוד אותו...וכן שער הייחוד בחובות הלבבות, וספר העיקרים, ומילות הגיון להרמב"ם, ומורה נבוכים ושאר ספר המחברים" (חיי מוהר"ן ירושלים תשכ"ב עמוד 36). וראה

שאיננו צריכים הוכחות שכליות למציאות האל. לעומת זאת, ספר החינוך מביא כי מי שמוכיח את האמונה על ידי ראיות מקיים מצווה גדולה יותר (מצווה כ"ה), והשל"ה הקדוש אף הוסיף לכך וכתב כי צריך להיות בקיא לחלוטין בכל מיני ההוכחות שהספר "חובות הלבבות" עוסק בהם (פירושו על 'עשרה מאמרות'). על רקע דברים אלו ניתן להבין עד כמה שער זה שנוי במחלוקת בניגוד לשאר הספר, שהתקבל על פי כל שהוא אינו עוסק בהוכחות שכליות, ולכן הוא כשר ללימוד לכולי עלמא.

ראוי לציין גם כי רבנו בחיי הושפע בכתיבתו ממקורות מוסלמיים רווחים בתקופתו (הכלאם המוסלמי, לדוגמא), מהניאופלאטוניזם (כרבים אחרים בתור הזהב שהסתמכו על שיטת רס"ג, ודרכה ניסו להוכיח שיש התאמה בין תוצאת החקירה השכלית לתוצאת התורה), מהאסכולה הפיתגוראית, ומאוקלידס ואריסטו, שאת שמותיהם הוא מציין לעיתים בתוך הספר.

א. תפיסת האל והיווצרות העולם

לפי תפיסתו של רבנו בחיי, שכמובן נובעת מהיהדות, האל הוא קדמון לעומת העולם הזה. בדומה לגישות שבאו לפניו (אמונות ודעות), ואחריו (מורה נבוכים), סבר רבנו בחיי כי אין אפשרות להוכיח את מציאות האל בעזרת הוכחות לגופו של האל עצמו, כלומר איך הוא נראה. אך בעוד הרמב"ם מוכיח את האל בצורה הנגטיבית, כלומר על ידי שלילת הדברים שהאל הוא אינו (תורת 'התארים השליליים'), רבנו בחיי סובר כי ניתן לזהות את האל על פי מעשיו בעולם:

והטעם שאנו מספרים אותו באלה המידות – להורות על עניינו ואמיתת מציאותו, ולהעיד על כבודו, ולהבין המדברים כי יש להם בורא שחייבים בעבודתו. והוצרכנו לספר אותו בנמצא, מפני שהראיות הורו על מציאותו בעדות סימני מעשיו בעולם, כמו שנאמר "שאו מרום וראו מי ברא כל אלה וכו'". על כן נתחייבנו לספר אותו בנמצא, מפני שהתקיים בשכלנו כי הנעדר לא יהיה ממנו פועל ושום מעשה. (שער הייחוד פרק י')

אמר המחבר, מפני שהקדמנו בשער הראשון אופני ייחוד האלהים בלב שלם, והיתה הבחינה בחכמה הנראית בבריאות הבורא יתעלה הדרך הקרובה ביותר אל ברור מציאותו, והנתיב הסלול לדעת אמתתו (שער הבחינה, פתיחה)

בנוסף לכך, משתמש רבנו בחיי בגישה שהיא שילוב של הגישה האפלטונית, עם הגישה הניאופלטונית ששתיהן נגזרות מאקסיומה הפרה-סוקרטית, לפיה כל דבר שהוא מחובר, כלומר, מורכב מכמה גוונים, הוא בעצם מחודש. בכך הוא רוצה להוכיח כי מכיוון שכל

גם דבריו בליקוטי מוה"רן ר"ז בדברו על חובות הלבבות: "מובא בספרי המחקרים [...] מפסוק "וידעת היום והשיבות אל לבבך" [...] שצריך לדעת אותו על פי חקירות, זהו דעת הקראים". למרות זאת, חשוב לציין שרבי נחמן לא הסתייג כל הספר, ולראיה ניתן לראות כי בנושאים אחרים בחובות הלבבות רבי נחמן מוצא עניין גדול, ואף הופכם לתורה שלמה

הדברים בעולם מורכבים, הרי שמאחוריהם עומדים יסודות בסיסיים שמאחוריהם עומד האינטלקט, הלא הוא הדבר הפשוט שאינו מתחלק לכלום. בנוסף לכך הוא סבור שהעולם מחדש ולא קדום, ורבנו בחיי דוחה את טענת קדמות העולם במשל הדיו:

והלא תראה, אם ישפך לאדם דיו פתאום על נייר חלק, שא"א שיצטייר ממנו עליו כתב מסודר ושיטות נקראות כמו שיהיה בקולמוס. ואלו הביא אדם לפנינו כתב מסודר ממה שאי אפשר להיות מבלי מצוץ קולמוס, ואומר, כי נשפך הדיו על הנייר, ונעשתה צורת הכתב עליו מעצמה, היינו ממהרים להכזיבו על פניו, שאיננו נמלט מכוונת מכוון. וכיון שזה בעינינו דבר שא"א להיות בצורות רשומות בהסכמת דעתנו, איך יוכל לומר בדבר, שמלאכתו יותר דקה ותקונו יותר רחוק ועמוק בעינינו עד אין תכלית, שיהיה מבלי כוונת מכוון וחכמת חכם ויכולת יכול. (שער הייחוד, פרק ו')

לסיכום, כל טענותיו בנושא זה מתייחסות להנחה הפילוסופית שמעבר לכל דבר מורכב יש דבר מופשט. בנוסף לכך, ניתן לראות כי רבנו בחיי לא מתחיל את ספרו בהוכחות מן התורה שבכתב ומדברי חכמים, אלא מנסה בשערים הראשונים (בעיקר בשער הייחוד ובשער הבחינה) ליצור הוכחה שכלית למציאות האל בעולם, ובכך הוא שונה משאר הכותבים היהודיים שלפניו (מלבד רס"ג).

ב. בחירה חופשית, שכר ועונש, תכלית האדם בעולמו, עולם הבא

בשער עבודת האל, מפרק חמישי והלאה, מביא רבנו בחיי מין דיאלוג בין הנפש לשכל. בתחילת פרק שמיני, שעוסק בקיומה של הבחירה החופשית, הוא כותב את הדברים הבאים:

אמרה הנפש: מה שמצאתי בספרים מעניין ההכרח והגזרה והממשלה והחפץ, שהכל לאלוהים בכל מה שברא, מקופא וצומח וחי ומדבר... ונמצא בספר התורה מה שחולק עליו, מה שמורה כי המעשים הנראים מן האדם נתונים ברשותו... והעניין אצלי קשה, והפיק בין שני העניינים קשה מאוד...

בקיצורם של הדברים, רבנו בחיי אומר (דרך הנפש, ובהמשך גם השכל מציין דבר דומה), כי קיימת מחלוקת בין חכמים בנושא הבחירה והכרח בעולם, וכן בנושא השכר ועונש. בשער הביטחון, לעומת זאת, הוא מציג את הגישה שלו לעניין הטוב והרע בעולם. לבסוף אומר רבנו בחיי כי יש סכנה בחקירת מערכות השכר ועונש בעולם, מכיוון שדבר זה יכול להוביל לכפירה. למרות זאת, מעודד רבנו בחיי את האדם לחקור היטב אחרי תכליתו שלו עצמו בעולם, על מנת שיוכל לעבוד את האל בצורה טובה יותר. דעה זאת, כמו דעת רבנו בחיי גם לגבי מערכת השכר ועונש, הימצאות האל והיווצרות העולם, דומה בהרבה מאוד נקודות אל המועתזילה (אסכולה רציונאלית באסלאם), ונראה כי רבנו בחיי שאב משם רבות מהשקפותיו הפילוסופיות. רבנו בחיי מתייחס לנפש רק כאורחת בעולמו וכל תפקידה הוא למצוא את

המקום שבו היא תשרת את אדון הכל¹¹. זאת ניתן לראות על פי משל הנכרי:

המשלים השלשים, חשבון האדם עם נפשו בתנאי הגרות בעוה"ז, ויחשב מעלתו בו כמעלת אדם נכרי, הגיע אל ארץ נכריה, ולא הכיר א' מאנשי המדינה שהגיע אליה ולא היה א' מהם יודע בו, אלא שאדוני המדינה חמל עליו לגרותו, והורה מה שיתקן ענינו בו, ונתן לו מזונו יום יום, וצוהו, שלא ימרה את פיהו ולא יעבר על מצותו ויחלו והפחידו בגמול ובעונש, כפי הראוי לזמן ולמקום, והזהירהו על הנסיעה ולא הודיעו העת, מן התנאים, שהוא חייב בהם, הכניעה והשפלות ולעזב הגאווה ולהתרחק מן הגאון והגובה, כמו שאמר בענין הזה: האחד בא לגור וישפט שפוט. (שער חשבון הנפש, פרק ג')

בנוסף לכך יוצר רבנו בחיי ניגוד מוחלט בין הגוף, שנועד לעולם הזה, וזהו מקומו הטבעי, לבין הנפש, המרוממת מכל, שכל מטרתה להידבק בשכינה.

ראוי לציין גם כי רבנו בחיי מביא בפיזור בדבריו את עיקרי האמונה של רבי סעדיה גאון, ואף ממליץ עליהם, פרט לעיקר אחד, והוא העיקר של הגאולה האחרונה, דהיינו ביאת המשיח, שאליו רבנו בחיי לא מתייחס כלל. "שתיקה רועמת" זאת יכולה לבטא, לפי חלק מחוקריו, את הסברה האפשרית שאולי רבנו בחיי לא כל-כך האמין שתכלית העולם תבוא על ידי ביאת המשיח ותחיית המתים¹².

ג. השכל

אך רב טוב האלהים עלינו בשכל ובהכרה, אשר בהם יחדנו משאר בעלי חיים, אין תועלתם לנו נעלמת ממנו בהנהגת גופנו והסדרת תנועותינו, מבלעדי מי שפקדו ממנו, לפגע שאירע את מוחו. אך המדות, אשר נגיע אליהן בשכל, רבות מאד. מהם, שבו נדע, שיש לנו בורא חכם, קיים אחד, קדמון, יכול, לא יכילהו זמן ולא מקום, נעלה ממדות הברואים והתרומם ממחשבות הנמצאים, רחום וחנון, ומטיב, לא ידמה אל דבר ולא יתדמה אליו דבר. וגם מהם, שאנחנו מבינים בו החכמה, והיכולת, והרחמים, המקוימים בעולם וחיוב עבודתו לאשר יאות לו, ובעבור טובתו הכוללת והמיוחדת. ובשכל יאמן אצלנו ספר תורת האלהים הנאמנה, הנתונה למשה נביאו ע"ה. ולפי שכל האדם והכרתו בא אתו לידי חשבון ומדקדק עליו בוראו יתעלה. ומי שפקד שכלו, מסתלקות מעליו המעלות האנושיות כלן, והמצוות והגמול והעונש. וממעלות השכל, שבו ישיג האדם כל מושגיו המוחשים והמושכלים, ובו יראה מה שנעלם מחושיו הגשמיים מן הנראות, כנסיעת הצל ומעשה הטפה האחת מן המים בצור החלמיש, ובו יבדיל בין האמת והשקר ובין היתר והחסר, והטוב והרע, והמשובח והמגונה. (שער הבחינה, פרק ה')

לפי רבנו בחיי, בדומה לרס"ג, יש שלוש מקורות דעת אלוהים בעולם הזה. הכתוב, כלומר התורה שבכתב, הקבלה, כלומר התורה שבעל פה, והשכל, שלדעתו (ובניגוד לרס"ג) הוא הדרך

11. בעיקר בשער עבודת האל בפרק תשיעי, וכן במפוזר במקומות נוספים.
12. "רבנו בחיי וספרו חובת הלבבות" מאת ש"י איש הורוויץ, 1921. עוד על מאמר זה.

הטובה והעליונה ביותר להגיע אל דעת אלוהים¹³. בנוסף לכך השכל הוא התנקזות כל החושים אל מקום אחד, כמו לדוגמה במשל השלכת האבן:

והוא שתחשוב באבן מושלכת מרחוק עשתה צליל והכתה אדם אחד, השיג בחוש ראותו מראה האבן ודמותה, והשיג בחוש שמעו צליל אבן, והשיג בחוש מושוו קרירותה וקשויה, ואחר עמדו החושים הגשמיים ולא השיגו מענין האבן יותר מזה, ואחר כך השיג השכל, כי יש לאבן משליך, השליכה, מפני שהתברר, כי האבן לא נדה ממקומה מאליה. כי מה שדרכו, שיושג בחושים הגשמיים, ימנע מהשכל להשיגו בבלעדיהם, כ"ש שימנע מהחושים הגשמיים מה שדרכו שיושג בשכל בלבד. (שער הייחוד, פרק י)

רבנו בחיי רואה את השכל כחכמה הגדולה ביותר שהביא אלוהים לברואיו. יש מחוקריו שטוענים כי למרות זאת רבנו בחיי מגביל מאוד את היכולת של השכל, וככל שנתקרב יותר למחקר האל כך נתרחק ממנו¹⁴, אך לפי רוב האמירות של רבנו בחיי דבר זה נראה קלוש למדי. בכל מקרה, השכל של רבנו בחיי הוא בעצם הלב¹⁵, כמו שהוא כותב בפרק שלישי של שער הייחוד, כלומר, זהו לא השכל במובן המחושב שלו, אלא במובן של אינסטינקטים.

ד. מעלת ארץ ישראל, עם סגולה

בשתי נקודות ניתן לנגד את רבנו בחיי אל ההוגים היהודיים שבדורו, שהן שתי נקודות שהתייחסות אליהן היא כמעט לגמרי בלעדית להוגים יהודיים, והן:

א. חוסר התייחסות שלו לחשיבות ארץ ישראל לעומת שאר הארצות

ב. אי ההגדרה של עמנו כ"עם סגולה"

בעוד הוגה כמו רבי יהודה הלוי, שכותב "אל יקשה בעיניך שתתיחד ארץ בדבר מכל הארצות,

13. בשער עבודת האל, בפרק השלישי, מנגיד רבנו בחיי בין היתרון שבכניעה לאלוהים דרך הקבלה, כלומר דרך התורה שבכתב, לבין הכניעה לאלוהים דרך השכל. לדעת יהודה אייזנברג, למרות שהוא מביא שבע טענות לכל צד, עדיין הטענות כלפי הקבלה מהתורה הן חלשות יותר, ולדעתו הוא עושה את זה במכוון בכדי להראות את עליונות השכל.

14. י' היינמן, "טעמי המצוות בספרות ישראל", ירושלים, תש"ד. היינמן טוען כי "השכל, שר' בחיי מעריצו, אינו זה של רס"ג המסדר גם את ענייניו הכלכליים, ולא השכל המדעי של תלמידי אריסטו, אלא קודם כל 'השכל המעשי' במובנו של קאנט. ביתר דיוק: קול מצפוננו, שאהבת המוסר ודבקות האלוהים נעוצות בו. הגיוניים, ובמידה מה מדעיים, הם האמצעים ש'שכל' זה משתמש בהם, אבל כוונתו בדברו אלינו אינה אלא דתית מוסרית". (עמ' 57)

15. ככל הנראה את המקור לקורא לשכל בשם "לב", ניתן למצוא עוד בתנ"ך. משימושו המרובים של השם "לב" במקרא ראוי לציין במיוחד את שימושו להבעתם של עניינים הכרוכים בכוחו של אדם לחשוב ולהרהר. יש מי שסבור, שדווקא צד שכלי זה הוא העיקר בשימושו המושאלי של השם "לב"... שימושים אלה (בשם "לב", ה.ש.) מקובלים בשפות רבות. אף על פי כן תרגמו השבעים עשרים ושש פעמים את השם העברי "לב" במושג המופשט αἰδίαο (בינה, שכל). (אנציקלופדיה מקראית, ערך "לב, לבב").

לחשוב ולהרהר. יש מי שסבור, שדווקא צד שכלי זה הוא העיקר בשימושו המושאלי של השם "לב"... שימושים אלה (בשם "לב", ה.ש.) מקובלים בשפות רבות. אף על פי כן תרגמו השבעים עשרים ושש פעמים את השם העברי "לב" במושג המופשט αἰδίαο (בינה, שכל). (אנציקלופדיה מקראית, ערך "לב, לבב").

ואתה רואה מקום שמצליח בו צמח מבלתי צמח וכו' ומתיחדים יושביו בצורות ובמדות מבלעדי זולתם במיצוע המזג, והנה על-פי המזג תהיה שלמות הנפש וחסרונה..."(כוזרי, מאמר ב', ח') על מעלת ארץ ישראל, וגם "ואין להרחיק כל מה שנאמר בתמונת ה' יביט, ויראו את אלוהי ישראל, אף לא שיעור קומה (שיש בזה משום הגשמת הבורא), בעבור מה שיש בו מהכנס מוראו בנפשות, וכמו שאמר בעבור תהיה יראתי על פניכם לבלתי תחטאו"(כוזרי, מאמר ד', ג') לגבי ייחודיותו של עם ישראל, רבנו בחיי לא מדבר כלל על ייחודיות ארץ ישראל, וכשהוא מדבר על הרעיון של "עם סגולה" הוא דוחה אותו בבוז:

לא יוכל לעבוד עילת העילות והתחלת ההתחלות, אלא נביא הדור בטבעו או הפילוסוף המובהק במה שקנהו מן החכמה, אבל זולתם עובדים זולתו. אנשי ההמון בכלל אינם בני-אדם, לאמתו של דבר, אלא כסילים ופתאים, "בהמות" ממש. ואפילו כשנתנה תורה להם, לא נתנה אלא בתור "הנהגה בינונית", כפתיחה ומבוא אל ההערה השכלית הבאה אחר-כך, לאחרי שתחזק הכרתם, שהיא רק היא, ולא התורה, תוכל להביאם למדרגת בחירי-עליון (עבודת האל, פרק ג)

כלומר, לדעת רבנו בחיי הייחודיות של ארץ ישראל לא משמעותית מספיק בכדי לדבר עליה, ואילו את "סגולת ישראל" הוא דוחה וטוען כי אין דרך להגיע ישירות לעבודת האל אלא דרך ההכרה והעבודה המאומצת על חובות הלבבות.

ה. סיכום

ניתן לומר שרבנו בחיי, אשר חי בתחילת הדור של התעוררות הדעת ביהדות, דור תור הזהב של ספרד, ניכס לעצמו כמה מן התורות הפילוסופיות הערביות הקדומות שהיו בתקופתו, כמו גם פילוסופיות מסוימות מיוון העתיקה, ונתח ממחשבתו של רבי סעדיה גאון. יש ברבנו בחיי גוון פילוסופי המשלב את כולם למעין אווירה של מיסטיקה. ניתן לפי כך לשער שרבנו בחיי לא הזניח את לימוד הפילוסופיה בחייו, ובעלי הדימיון יוכלו לדמיין אותו הולך לראות את הדיונים בפורומים של הפילוסופים שבעירו, סרגוסה, ואף מצטרף עליהם תוך כדי בקיאות בחומר. זהו רבנו בחיי הפילוסוף.

2. רבנו בחיי – איש המוסר הקפדן (י' המעשה, כניעה, תשובה, ח' הנפש, פרישות)

רוב פרשניו של רבנו בחיי לאורך הדורות סוברים כי אין כמעט ספר מוסר כיום שאינו מושפע באופן חלקי או מלא לגמרי מגישתו של רבנו בחיי בספרו. רבנו בחיי הוא בעצם האדם היהודי הראשון שכתב ספר שיטתי לגבי תורת המוסר של עם ישראל, וספרים שיטתיים אחרים, כגון מסילת ישרים, הושפעו בעיקר ממנו.

חובה לציין, לפני שמתחילים להסתכל על כל מדרגה שהוא בנה ביסודות המוסר, שגם

ארבעת השערים הקודמים מלאים במוסר, לפחות לפי ניסוחם (בעיקר שער הבטחון, שהוא מין שער מתנדנד בין פילוסופיה למוסר), אך דווקא בחמשת שערים אלו, היותר קצרים, פורס רבנו בחיי את שיטתו המוסרית לגבי עבודת האל.

והוא שאומר: בן אדם! ראוי לך לדעת כי השונא הגדול שיש לך בעולם הוא יצרך, הנמסך בכוחות נפשך, והמעורב במזג רוחך, והמשתתף עמך בהנהגת חושך הגופניים והרוחניים, המושל בסודות נפשך וצפון חובך, בעל עצתך בכל התנועות הנראות והנסתרות שתהיינה ברצונך, העורב לפתות פסיעותך, ואתה ישן לו... (שער ייחוד המעשה, פרק ה)

הזהר, שלא תטה אשורך מדרך האבות ונתיב הראשונים אל הבדיאות, ותסמך על שכלך ותתיחד בעצתך ותתבודד בסברתך, ואל תחשד אבותיך במה שמסרו לך מאופני טובותיך. ואל תסתר עצתם במה שהורו אותך, כי אין עצה שתעלה בדעתך, שלא קדמוך לדעתה, ועמדו על כל מה שמביאה אליו מטוב ורע. ואפשר שקדם לדעתך אופן יושר המחשבה היא בתחלתה ונעלם ממך אופן ההפסד, אשר יהיה ממנה באחריתה, ואתה במעוט ישובך תראה ישרה ולא תראה טעותה ואופני הפסדה. ואמר החכם: אל תסג גבול עולם, ואמר: שמע בני מוסר אביך... (שם)

רבנו בחיי, שלפי נוסח כתביו היה כריזמטי בצורה יוצאת דופן בדרך הרצאתו, מציג כאן, ובאינספור קטעים אחרים, את היצר כרציונל של החטא, אותו אחד שמנסה לפתות אותך במלחמתו הפסיכולוגית לעבור על מצוות האל. לעומת זאת, בכמה מקומות שבהם רבנו בחיי כותב על התאוה¹⁶, הוא כותב שהיא הנטייה הטבעית של האדם להנאות החיים, שהם כוחות הטבע הטמונים באדם. כפי שניתן לראות בהשוואה בין שני המושגים, עולם המוסר של רבנו בחיי קצת מבולבל. דוגמה נוספת לכך ניתן לראות במידת הפרישות שעליה הוא מדבר בשער התשיעי, שהיא המידה הנעלה ביותר בעבודת המוסר לפיו, מלבד אהבת האל, שבה אעסוק בחלק השלישי. רבנו בחיי כותב מצד אחד ש "אין תקנת העולם שיהיו כל אנשיו נוהגים בפרישות, כי זה מביא לעזיבת יישוב העולם ולהפסקת הזרע" (שער הפרישות, א'), ומצד שני מביא המון אמירות לגבי הזכות שנופלת בחלקם של האנשים שזוכים להתנתק מהישוב:

ומה שראית שפרשנו מן הנשים ומן הבנים... מפני שראינו מה יכנס עליו מטרדת הלב ורוב ההפסד וגודל היגיעה והטורח בקרבתם והמנוחה. בכל זה הרחקתם לבחור בענייני העולם הבא ולמאוס בחיי העולם הזה (שער הבטחון, פרק ד)

אם יהיה מבקש עניני אחריתו, יהיה לבו יותר ריק ופנוי בעת התבודדותו מבלי ספק. וע"כ היו הפרושים בורחים מקרוביהם ומבתיהם אל ההרים, כדי שיפנו לבותם לעבודת אלהים (שם)

16. ראה לדוגמה עבודת האלוהים פרק ב'. יש לציין כי מושג זה אצל רבנו בחיי הוא לא מושג לגמרי ברור, ובכמה מקומות אחרים הוא משתמש בו בצורה מאוד שלילית.

כל אשר נוספה הארץ ישוב, נוסף השכל חרבן, כמ"ש פן תאכל ושבעת ובתים טובים תבנה וישבת וגו' ובקרך וצאנך ירביון וגו' ורם לבבך וגו' (שער הפרישות, פרק ז)

הבדידות והפרידה מבני אדם סבת ההצלה מכל מה שזכרנו מן העברות והוא מהחזק שבדברים המביאים אל המדות הטובות, וכבר נאמר, כי עמוד בר הלבב אהבת הבדידות ובחירת היחידות. על כן השמר, אחי, פן ישיאך היצר ויפה בעיניך החברה והתערבות עם בני אדם ויסיתך לכסף בעת היחידות והבדידות להם. ואח"כ השמר, פן יטעה אותך רעיון לבך, כי בחברת חכמים היודעים את האלהים ואת תורתו, והתערב עם גדולי בני אדם, העדר ענין הבדידות והנחת מעלות היחידות, אך היא הבדידות הגמורה והיחידות השלמה (חשבון הנפש, פרק ג)

דוגמה נוספת לכך שמושגיו של רבנו בחיי מעט מבלבלים ניתן לראות, כשגם בשער הכניעה מצד אחד רבנו בחיי אומר כי לכניעה מגיעים ממצב טבעי של שפלות (פרק שלישי), ומצד שני מורה לנו באיזה דרכים עלינו להכניע את עצמנו (פרקים רביעי חמישי). בנוסף לכך נראה כי לכל אחת מדרגות המוסר שרבנו בחיי טבע הוא מנסה למצוא סיבה מציאותית, כאשר אחד מפרקי השער, בדרך כלל מהראשונים, מוקדש להסבר פילוסופי-רוחני לגבי מהות אותה חובה שיש לעשות. חובה לציין שרבנו בחיי היה הראשון שהתווה את התהליך של החזרה בתשובה בהדרגת ארבעת השלבים: א. חרטה, ב. התרחקות מהחטא, ג. בקשת סליחה, ד. קבלה לעתיד¹⁷.

ברצוני להעיר על עוד נקודה משמעותית אחת בדברי המוסר של רבנו בחיי. בניגוד להרבה אנשי מוסר, מהרמח"ל¹⁸ ועד לראשי תנועת המוסר (רבי ישראל סלנטר, רבי חיים מוולוז'ין, והאסכולות שקמו בעקבותיהם), רבנו בחיי מתמקד בספרו אך ורק בחובות המוסריות שהאדם צריך לעשות בלבבו. חשוב להדגיש דבר זה משום שדבריו של רבנו בחיי לאורך כל הספר ובעיקר בחמשת השערים בהם אנו עוסקים, מתייחסים בעיקר לעבודות מנטאליות שצריך לעשות, ולא עבודות גופניות, וגם כשהעבודות הן גופניות הן בעיקר בכדי להכין את הנפש (דוגמה לכך היא הפרישות, הבאה אצל רבינו בחיי מתוך התבדלות פיזית).

17. שער התשובה פרק רביעי. הרמב"ם שינה במקצת את התנאים, ותנאיו הם: עזיבת החטא, חרטה, וידוי דברים, קבלה לעתיד. (הל' תשובה לרמב"ם ב' ב'). למרות השוני, ניתן לציין שיש קשר די ברור בין תנאי רבנו בחיי לתנאי הרמב"ם, וההבדל נובע כנראה מכך שרבנו בחיי לא החשיב את מעשי הגוף כמשמעותיים במידה שהרמב"ם החשיב אותם.

18. מעניין להשוות בין דרך כתיבתו של רבנו בחיי לדרך כתיבתו של הרמח"ל, על אף שדמויותיהן שונות לחלוטין וכי הם באים משני עולמות שונים. רבי משה חיים לוצאטו (1707 – 1746) נולד בפדובה באיטליה. למד לצד מקצועות חול כגון לטינית ואיטלקית גם גמרא וקבלה. בעקבות הפחד משבתאות, הוכרח הרמח"ל להפסיק ולכתוב ספרים על קבלה. בעקבות כך התחיל להיכנס אל עולם המוסר והפילוסופיה, וכתב את "מסילת ישרים" העוסק בהקניית המוסר, ו"דעת תבונות", העוסק בהוכחה פילוסופית על ההשגחה האלוהית והגאולה. כמה קווי זהות בין רבנו בחיי לרמח"ל נגלים בשני הספרים הללו: כל "דעת תבונות", בדומה לרוב שער עבודת האל ב"חובת הלבבות", מוגש כדיאלוג בין הנשמה לבין השכל, וכ"חובת הלבבות", גם "מסילת ישרים" מנסה לבנות את מוסריותו של האדם בצורה של מדרגה על גבי מדרגה.

לסיכום, ניתן לציין כי רבנו בחיי הוא אחת הדמויות המשפיעות ביותר בעולם המוסר, אם לא המשפיעה ביותר. גם דמויות שלא קשורות באופן ישיר אל מחשבת המוסר, מהאר"י הקדוש וחכמי הקבלה, עד לבעל שם-טוב, מייסד תנועת החסידות, וזרמים נוספים בתנועה זאת¹⁹ הושפעו עמוקות מרעיונותיו והגיונות ליבו. עם כל זאת, נראה כי רבנו בחיי לא רווה רוב נחת מההתעסקות החשבונאית במעשי הנפש הטובים והרעים, ונראה כאילו כתב את הדברים משום שרצה להסביר לאנשים איך הוא הגיע לעוצמה הנפשית הגדולה בה ניחן (עליה נרחיב בפרק הבא), אך לא אהב את ההתעסקות בחובות המוטלות על הלב בעולם הזה. בעלי הדמיון יכולים לראות את בית המדרש שלו, מוצף במאזיניו אשר שומעים את שיעורי המוסר שלו, והוא, בכריזמטיות מופלגת, מנסה לכוונם אל מעבר לעולם הזה, אל מעבר לנשמה המחוברת לגוף. בכל אופן, זהו רבנו בחיי איש המוסר.

3. רבנו בחיי המשורר ואיש הרוח (אהבת האל)

א. שפתו של רבנו בחיי

מי שקורא בעיון את דבריו של רבנו בחיי ב"חובת הלבבות" לא יכול שלא לשים לב לסגנון הפיוטי שבו הוא מתנסח לעיתים. סגנון זה נראה מושפע רבות מהמשורר הגדול ביותר בן זמנו של רבנו בחיי, רבי אברהם אבן גבירול, שככל הנראה רבנו בחיי הכיר את כתביו. עיון מהיר בכתביה הספרותית של רבנו בחיי תגלה לנו שהוא ניחן בכישרון כתיבה יוצא דופן, וכן בהשראה גדולה.

אחד המקומות בספר "חובת הלבבות" שבו ניתן לראות את האלמנט הרגשי-רוחני של רבנו בחיי אלו סופי השערים, שם הוא מצליח לעלות מסברתו אל גבהים עצומים.

האלוהים ישמינו (=ישים אותנו) מן הבוטחים עליו, הנמסרים לדינו בנראה ובסתר, ברחמיו, אמן. (סוף שער הביטחון)

כי כבר קבצתי לך בשער הזה כל שרשי מפסידי המעשים המיוחדים לאלהים, ותחת כל שורש מהם ענפים כמעט שאין להם קץ. (סוף שער ייחוד המעשה)

הקיצה אחי משנת פתותך, וחמול על נפשך, שהיא הנכבדת שבפקדונות הבורא אצלך. וכמה ועד מתי העיכוב הזה? וכבר כלית ימך ברצון תאוותך, כאשר יעשה העבד הרע... (סוף שער התשובה)

בקטעים אלו, לפתע רבנו בחיי עוזב את המשנה הקפדנית של המוסר המלווה אותו לאורך

19. דוגמא טובה לכך היא רבי נחמן מברסלב, שלקח את נושא ה"פרישות", הלא היא ה"התבודדות", ושכלל אותה לתורה שלמה. רוב טענותיו בעד שיטה זאת חופפים את טענות רבנו בחיי, כמו גם רוב המקורות שהוא מביא לכך, ועיין "השתפכות הנפש" על מידת התפילה וההתבודדות לחסידי ברסלב. ראוי לציין שרבינו בחיי 'הועתק' ורבים השתמשו בדבריו לאורך הדורות, כך שסביר לומר שרבי נחמן הושפע ממנו בצורה עקיפה ולא מכתביו ממש.

הספר, ולפתע פונה אל בני האדם לא עוד כמין מורה אל תלמיד סורר, אלא בחברות רבת שנים ומלאות רגש. הטקסטים עוברים פתאום לדבר בגוף שני, הסגנון הוא שירי למחצה עד שלעיתים נדמה לקורא שאילו הוא היה עורך את "חובת הלבבות" הוא היה עורך את הספר בצורה של שיר, עם שורות קצרות. נדמה כי רבנו בחיי שומר לסוף הפרק את הדובדבן שבקצפת, את העוצמה הגדולה ביותר שהוא יכול להביא אל הלימוד.

אמנם, בין חוקרי רבנו בחיי יש כאלה שראו את הסגנון כניסיון לקרב אל התוכן, אך לענ"ד המקרה כאן, בניגוד לרוב הספרים, הוא יוצא דופן, ורבנו בחיי מנסה לקרב את האדם דרך לימוד ספרו למדרגה שבה הוא כנראה עמד, מדרגה של אקסטזה והתעלות רוחנית.

אחת הסיבות שאני מעריך שרבנו בחיי כיוון את קוראיו אל ההתעלות הרוחנית, היא העריכה שהוא עצמו עושה בספרו. עשרה שיעורים יש לספרו של רבנו בחיי, אך השער האחרון, שהוא בעצם המדרגה העליונה והגבוהה ביותר בעבודת האל הרוחנית, עוסק באהבת האל, העוסק בדרכים שניתן בהם לאהוב את האל בכל לבבנו, ובכך נזכה להגיע אל המדרגה הגבוהה ביותר של קרבה לאל שאדם יכול להגיע ושם נראה כי רבנו בחיי מנסה לתת לקוראיו להרגיש את העובר עליו בעת שהוא מגיע אל השלב הזה. והנה כמה דוגמאות מהשער העשירי (אהבת האל):

אבל מה ענין האהבה באלהים? הוא כלות הנפש ונטותה בעצמה אל הבורא, כדי שתדבק באורו העליון [...] (פרק א)

והשני, יראה לכבודו ורוממתו ועוצם גבורתו, ואיננה סרה מן האדם, ולא נפרדת ממנו כל ימי חייו [...] והוא המבוא אל האהבה הזכה, והכסף המצויר. (פרק ז)

נמסו התאוות מלבותם, ונעקר מהם הכסף לתענוגים [...] וכבתה אש היצר מלבותם, ונפסק חומה [=החום שלה] מרעיונותיהם, מעוצם מה שלבשם מאור העבודה, כמו שירא לנר נוכח אור השמש [...] (פרק ז)

נדמה שכאן, בסופו של הספר, אחרי הדרך הקשה והמייגעת שעובר הקורא בניסיון לתקן את חובות ליבו לאל, לפתע נותן לו רבנו בחיי זריקת עידוד בדמות של אותם הביטויים הפיוטיים, השיריים. נדמה שכאן רבנו בחיי מגיע סוף סוף אל הנקודה שלו, אל תכלית כל הספר, שהיא היכולת לתת לאדם לגעת במשק כנפי השכינה על ידי עבודת ליבו. זהו רבנו בחיי המשורר, ובמידה מסוימת זהו רבנו בחיי בכלל.

עוד דוגמה ליכולת הפיוט של רבנו בחיי מובאות בסיכום דבריו. בסוף הספר מביא רבנו בחיי מין פיוט של אקרוסטיכון²⁰ של שמו (בחיי בר יוסף) המסכם את כל עשרת השערים. כאן

20. כפי שכבר כתבתי בהקדמה, רבנו בחיי כתב כנראה עוד כמה שירים, אך במהלך השנים הם אבדו. הראיות היחידות שיש לנו כיום לכך שהיו לו שירים נוספים אלו ציטוטים שהביאו כותבים אחרים מתוך שיריו בדור שאחרי מותו.

הוא חושף בגלוי את הפעמת ליבו כתוצאה מתהליך חובת הלבבות:
 בני, יחד יחידתך לצורך, ביחדך לאל אחד
 חקור ודרוש, והתבונן פלאיו, ושים שכל ודת צדק אזורך
 ירא האל, ועדותיו וחוקיו שמור לעד, לבל תמעד אשורך
 יהי סמוך לבבך ותמוך ובטוח בצור יהיה בעזרך
 בלב טהור עשה חוקיו למענו, ואל תשא פני אדם בדורך
 ראה כי סוף יציר אפר לאפר, ושח, כי חול וגוש עפר מגורך
 יריבך לשון שכלך לסכלך, ושובה מזדון לבך ויצרך
 ודרכי אל בדין צדק ומישור, חכם לתור במחשבך וסתרך
 סחה ילדות ושחרות מלבבך, ואל תתאו למחמדי נעורך
 פני אל חי אזי תראה בחשקך, ותתייחד יחידתך לצורך

ב. רבנו בחיי מול סרן קירקגור

לפני שניגש לסכם את דמותו של רבנו בחיי, ארצה להשוות את דמותו אל דמות אחרת בהיסטוריה האנושית, שבדומה לרבנו בחיי עברה גם היא תהליך נפשי ארוך בין השכל הפילוסופי, החובות המוסריות וקרבת האל - הלוא היא סרן קירקגור סרן אובי קירקגור (1813-1855) הינו פילוסוף דני שחי כמעט כל חייו בקופנהגן, דנמרק. הוא אביהם הרוחני של הפילוסופים סארטר, קאמי והיידגר, ונחשב ל"אבי האקזיסטנציאליזם". בילדותו, אחרי מות אימו, הפך קירקגור להיות כל עולמו של אביו, שהשקיע בו זמן נכבד על מנת שילך בסופו של דבר ללמוד תיאולוגיה. למרות זאת, כאשר הגיע קירקגור אל האוניברסיטה, בחר ללמוד דווקא את הפילוסופיה של הגל, שמשכה אותו יותר. כאשר נפטר אביו, חזר קירקגור לנסות את לימוד התיאולוגיה, וניסה להשתקע בהם, אך עד מהרה הופרה השלווה בארוסיו עם רגינה, אהובת ליבו. קירקגור לא יכל לשאת את המחשבה על חוסר משמעות יותר גדולה לקיומו מאשר הקמת משפחה, והחליט לבטל את האירוסין ברגע האחרון. עד לסוף חייו פרסם קירקגור את ספריו והתכתש עם הכנסייה. כמו רבנו בחיי, גם קירקגור הגיע אל הפילוסופיה מנקודת המוצא של הדת (שקירקגור קיבל בבית אביו). קירקגור קבע כי האדם חי תחת שלושה מעגלים, שכל מעגל הוא תחום מסויים בבחירותיו שלו, ולענ"ד נראה כי ניתן להקביל שניים ממעגלים אלו אל שניים מהתחומים שמעצבים את דמותו של רבנו בחיי.²¹

21. אל המעגל הראשון שמציב קירקגור, והוא "המעגל האסתטי", מעגל קבלת ההחלטות על בסיס של דחפים, לא אתייחס כאן. רבנו בחיי לא מטפל כלל במעגל זה, מכיוון שהוא יוצא מתוך נקודת הנחה שמי שיקיים את הגיונותיו ואת מצוות האל שלב, ממילא לא יפול להחלטות על פי דחפים וסיפוקים.

המעגל השני (לפי דירוג החשיבות של קירקגור) הינו "המעגל האתי", כלומר ההחלטות שאנחנו מקבלים על פי הבסיס המוסרי. לתחום זה נכנסת החשיבה הפילוסופית של רבנו בחיי, שדוגלת בהבנה שכלית של מצוות האל בעולם. המעגל השלישי הינו "המעגל הדתי", כלומר החובה לקיים את מצוות האל (שקירקגור מעלה אותה אל מעל המוסר האנושי). לתחום זה נכנסת המטרה הראשית של רבנו בחיי בכתיבת "חובת הלבבות", והיא המטרה להביא את האדם לעבוד את האל לשמור מצוותיו, ולעבוד על המוסר שלו.

יש תחום נוסף, שקירקגור לא מתייחס אליו (וכשהוא מתייחס אליו הוא מגדיר אותו כחלק מההתנהגות הדתית של האדם), והוא עבודת האל מתוך התעלות ושירה. אמנם קירקגור רואה בהתנהגות הדתית, ובתוכה גם ההתעלות בעבודת האל, כצד החשוב ביותר בעבודת האל, אך לא מבדיל בין שמירת המצוות הקפדנית לבין ההתעלות הרוחנית. למרות זאת, ניתן לומר שקירקגור דווקא כן מתייחס לתחום זה, אך לא בספריו הרשמיים.

סרן קירקגור מנסה להביע ביומניו, שאותם כתב בדקדקנות מופלאה, את רחשי ליבו, העוברים עליו מתחת לפני השטח של הגותו. ב 19 באפריל 1848, כתב קירקגור ביומנו את הדברים הבאים:

כל אופיי השתנה. הסגירות החמורה שלי, המופנמות, נפרצה לחלוטין. אני מוכרח לדבר.

אלוהים אדירים, תן לי מחסדך! (יומן, סרן קירקגור, 19.04.1848)

חברים מעידים על קירקגור כי באותו לילה היה שרוי במין התקף רוחני עוצמתי שכמוהו הוא עדיין לא גילה. קירקגור, שהיה אדם סרקסטי וציני למדי למשך כל חייו, הצליח למשך שניה אחת להתקרב דרך הדת אל האל, הצליח לטעום לרגע את טעם קרבת האל. אמנם בקטעי היומן שבאים לאחר מכן קירקגור נשמע כבר יותר מהוסס וספקני, אך הוא מודה בקטעים הללו שאותה הארה שהייתה לו באותו לילה שינתה אותו ונתנה עוד קצת טעם לחייו בטרם הלך לעולמו.

יש ביטוי אחד ב"חובת הלבבות", שהבאתי כבר מקודם, אך אביא אותו עוד פעם, בכדי להדגיש את הקשר בין הגותו של רבנו בחיי לבין הגותו של סרן קירקגור. רבנו בחיי פותח את הפרק הראשון של השער האחרון של "חובת הלבבות", "שער אהבת האל", בניסיון להסביר מהי:

אבל מה ענין האהבה באלהים? הוא כלות הנפש ונטותה בעצמה אל הבורא, כדי שתדבק באורו העליון. והוא שהנפש עצם פשוט רוחני, נוטה אל הדומה לה מהאישים הרוחניים ומתרחקת בטבעה מאשר הוא כנגדה מן הגופות העבות. וכאשר קשרה הבורא יתברך בגוף הזה העב והעכור, רב הקדרות, אשר רצה לנסותה בו בהנהגתה אותו, העיר אותה לחוס עליו ולמשך התועלות אליו בעבור השתוף והחברה, אשר נטבעה ביניהם מתחלת הגידול. (אהבת האל, פרק א)

רבנו בחיי עומד להסביר מהי מידת אהבת האל, המידה העליונה ביותר שצריכה להיות באדם, ולפתע הוא שואל שאלה. שאלה קשה, כואבת ומרה (אשר ניתן גם לקרוא אותה באופן סרקסטי למדי), והיא "אבל מה ענין האהבה באלהים?". שואל רבנו בחיי: מה הקשר בין עבודת האל הקפדנית של שמירה על המצוות, לגבי מושג כל-כך מופשט כמו אהבה? ברוב השערים ההסבר של רבנו בחיי לגבי המידה המדוברת אינו בצורת שאלה, ובטח לא מנוסח כן. דומה שכאן, בשער האחרון, רבנו בחיי שואל את השאלה הקשה ביותר שעליה הוא מנסה לענות בספרו, שאלה שהוא אולי שואל מעומקי ליבו הכאוב: כיצד ניתן להגיע לאהבה עם ישות שלא נראית לעין ואי אפשר להתקשר איתה ככל הברואים? רבנו בחיי עסוק כל חייו בהרצאת מוסר ופילוסופיה לבני האדם, אך בתוכו הוא מקווה להגיע לדרגה יותר גבוהה מאשר עבודת האל כתוצאה שכלית²². לא סתם הוא כותב בפרק האחרון של שער אהבת האל ואם תעמוד על הלבבות, תראה לבבות נשברים באלהים (אהבת האל, פרק ז)

אחד המאמרים החשובים ביותר שנוצרו במהלך הדורות על דמותו של רבנו בחיי, הינו "רבנו בחיי וספרו חובת הלבבות" שכתב שאול ישראל (ש"י) איש הורוויץ בשנת 1921 (תרפ"א). במאמר הורוויץ מסכם בקצרה את כל הספר, ובנוסף מוסיף את חוות דעתו לגבי דמותו של רבנו בחיי בפרט ועל הספר בכלל. בפתיחת מאמרו הורוויץ מתאר בצורה פיוטית למדי את הנסיבות, לדעתו, שהובילו את רבנו בחיי לכתוב את "חובת הלבבות". וכך הוא כותב:

כשבא רבנו בחיי לכתוב את ספרו "חובת הלבבות", ראה לנגד עיניו את המכשלה של אותה אסכולסטיקה הרבנית והתקומם נגדה בדברים חריפים. אמנם גם לפני-זה היו הקראים מתנגחים והמתעצמים נגד הרבנים התלמודיים זעומי-נפשם ונגד דקדוקי-הלכות שלהם והשפילו ערכם עד למאד. אולם אלה הן היו אויבים, אפשר היה לחשוך בהם, כי באיבה הדפוס. והן אף הם בעצמם לא ניקו מפלפולי הלכות ודקדוקים יתרים, מבלי להרגיש את הקיסם והקורה שבין עיניהם. אבל דברי רבנו בחיי יצאו באמת מלב כואב, הנחלה על מומי הרבנים חבריו - הן הוא בעצמו היה דיין - שלא ראו את המאור המוסרי ואת התוך הרוחני שבתורה ובודת [...] והוא מוכיח את הרבנים על עסקם בדקדוקי הלכות ועל בלותם את זמנם באסכולסטיקה יבשה זו ללא-פרחים וללא-פרי, ואומר, שלא כך נהגו קדמונינו" שיותר היו זריזים ומשתדלים בחובות עצמם ממה שהיו משתדלים בתולדות הדין והשאלות הנכריות המסופקות, והשתדלותם הייתה רק בכללי הדין, ואחר-כך היו משתדלים לברר מעשיהם וחובות לבותם, וכשהייתה באה לידם שאלה נכרית מתולדות הדין היו מעיינים בה בעת ההיא (בשעת הצורך) כדרך הסברא ומוציאים את דינה מן העיקר שהיה בידם ולא היו מטרידים דעתם עליה קודם לכן" (שם).

וכדי להסיר המכשלה הזאת, וכדי להכניס גון חדש לתוך החיים האפורים והיבשים של הרבנים ולתת תוכן חדש, איזו רעננות של קדושה, לחיי האיש הישראלי, יצא רבנו בחיי בספרו "חובת הלבבות". לא לשם מחאה נגד התלמוד והרבנים ולא לשם קנתור וקטגוריה נגדם, שהרי הוא בעצמו האמין בקדושת התורה והמצוה של התלמוד והגאונים ונושאי-כליהם, אלא רק לשם תוספות-קדושה, להוסיף מקודש על החול, להאיר באור צנוע וזך וטהור את חייו הנוגים של היהודי, לרומם את מעשיו ולהעלות את חיי חולין שלו למדרגה מוסרית-רוחנית נעלה.

אם כן, גם לדעתו של ש"י איש הורוויץ, מטרתו העיקרית של רבנו בחיי, על אף שרוב נפח ספרו עוסק בתורת המוסר הקפדנית, היא להפיח בעם ישראל את הרוח של עבודת האל עם "איזו רעננות של קדושה", כדבריו. ראוי בהחלט לעיין במאמר המלא.

5. סיכום

אין ספק שרבנו בחיי הוא אחת הדמויות המרתקות בתקופת תור הזהב של יהדות ספרד. יש בו גם צד פילוסופי מחושב היטב, הנוגע בכל חוכמות העולם, ואף לוקח מהם, יש בו צד של מוסר קפדני, המכוון לשמירת הדברים כפי שהיו מתמול שלשום, ויש בו אף צד של איש רוח, המנסה להמריא מעלה מעלה על כנפי אמונתו ולחסות בצילו של אלוהים. לענ"ד, אפשר להגיד שיייתכן והרכב דמותו של רבנו בחיי לא היה כפי שציירו אותו לומדיו במשך השנים. דומה שרבנו בחיי היה רב, אף דיין חשוב, שעיקר יומו עבר עליו בפסיקות הלכתיות וניסיונות להיצמד אל ההלכתיות דרך לימוד המוסר. בזמנו הפנוי היה נוהג לעסוק גם בעניינים שבפילוסופיה, ולא רק של היהדות, אלא גם ובעיקר של עמי העולם. אך מטרה אחת הייתה לרבנו בחיי בכתיבתו ובהפצת תורתו, והיא הייתה להגיע אל מדרגה של שירת האל, אל היכולת להביע את רחשי הלב בצורה הטהורה ביותר כלפי האל, ונדמה כי תמיד, מעבר למעטה של ספר המוסר והפילוסופיה, "תורת חובת הלבבות" לרבנו בחיי לימד אותנו לשאוף לעבוד את האל מכל נשמתנו, כל עוד רוח חיים באפנו.

אסיים בכמה שורות מ"בקשה" שכתב רבנו בחיי:

ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך, ולשוני תצחצח, ולבי תכין, ונפשי תעיר, והגיוני תישיר, ושגיוני תכשיר, ושיחי תקשיב ואמרי תאזין ותפילתי תשמע, ורנתי עיך תקרב, ושועתי אליך תבא, בעמדי לספר תהלתך...